

УДК 833–093.5:34+340.113

Галій М. С. – кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри юридичного
документознавства Національної академії
внутрішніх справ, м. Київ

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МОВИ ПРАВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Розглянуто особливості становлення та розвитку мови права в контексті сучасної української літературної мови, визначено її роль у системі вітчизняного законодавства.

Ключові слова: мова, право, українська літературна мова, народ, суспільство, держава, норма, стиль.

Підґрунтям сучасного демократичного суспільства є відкритість, прозорість та ефективність правопорядку. Ці характеристики істотно залежать від мови, якою послуговується сфера права. Вступ України до світового співтовариства, визнання її рівноправним партнером інших суверенних держав вимагають кардинального реформування всіх сфер правотворчої та правозастосовної діяльності, наукових досліджень, оновлення підходів до викладання правових дисциплін. У кожній із цих сфер чільне місце посідає технологія комунікації, що передбачає ґрунтовне вивчення мови права юристами. Точність юридичних формулювань, їх адекватне мовне втілення, правильне й однозначне вживання правової термінології визначають ефективність законодавства, сприяючи повноцінному захисту прав окремих громадян, юридичних осіб, суспільства й держави.

Актуальність дослідження мови права як окремого стильового різновиду української літературної мови зумовлена нагальною потребою в розробленні теоретичних засад законотворення та пов'язана з оновленням системи законодавства України згідно з вимогами світових і європейських правових стандартів.

Наукові дослідження останніх десятиліть означені активізацією інтересу мовознавців до вивчення мови права. Здебільшого увагу акцентують на автентичності пропонованих термінів, стилістиці, лексикографії, мовній судово-криміналістичній експертизі тощо.

Безперечно, лінгвістика права є цінною як у теоретичному, так і в практично-прикладному аспектах.

Теоретичним підґрунтям для дослідження становлення та розвитку мови права в сучасній українській літературній мові стали праці низки відомих науковців: Н. В. Артикуци, С. П. Кравченка, Ю. Ф. Прадіда, Б. Р. Стецюка, З. А. Тростюка та ін. Серед зарубіжних досліджень заслуговують на увагу наукові розвідки Е. О. Булигіна, Р. В. Дворкіна, А. В. Герлоха, В. Т. Кнаппа, Н. К. Лумана, А. Н. Нашиц, Б. О. Спасова, Х. М. Перельмана та ін. З огляду на результати наукових пошуків зазначених учених, статтю присвячено висвітленню аспектів розвитку й становлення мови права як стильового різновиду української літературної мови. Про актуальність обраної теми свідчить брак сучасних досліджень у цьому напрямі.

Мова – найважливіший засіб спілкування. Вона безпосередньо пов'язана з мисленням і не може без нього існувати. Мова та мислення мають винятково суспільний характер не лише за своєю сутністю, а й за функціональним наповненням. Завдяки мисленню люди пізнають світ, закони розвитку природи й суспільства. Пізнавальна діяльність людини та її мислення можливі лише на основі мовного матеріалу (слів і речень). Кожен аспект діяльності зумовлений думкою та її носієм. Лише завдяки мові все здобує попередніми поколіннями не зникає безслідно, а стає фундаментом для подальшого розвитку людства [1, с. 55].

У ст. 10 Конституції України зазначено: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантовано вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування» [2, с. 25].

Історію кожної з мов вивчають у нерозривному зв'язку з історією народу, який є носієм цієї мови, її творцем. Отже, періодизація української літературної мови тісно пов'язана з періодизацією історії українського народу [3, с. 49].

За однією з концепцій, писемність на території сучасної України була поширена ще в дохристиянські часи, а просвітителі слов'янського народу вчені-філософи Кирило (Костянтин) і Мефодій лише вдосконалили тогочасну абетку.

Запровадженою в цей період кирилицею з певними змінами ми користуємося й донині.

У дописемний період розвитку східнослов'янських племен у перших державних утвореннях формувалося наддіалектне мовлення, яке активно використовували в законодавстві та сфері державного управління.

Після об'єднання племен в одну державу на основі поляно-древлянського діалекту та суміжних говорів почала формуватися єдина літературна мова. Після прийняття християнства на Русі в церковно-релігійній сфері поширилася старослов'янська мова, яка зазнавала впливу живого мовлення, увібравши в себе значну кількість східнослов'янських елементів. Наприкінці XI століття під впливом киеворуської мови вона трансформувалася в церковнослов'янську мову київського (українського) ізводу. Водночас вона не витіснила давньоруську писемну мову із законодавства, діловодства, офіційного та приватного листування, художньої словесності, фактично виконуючи роль державної.

Після татаро-монгольської навали (XIII–XIV століття) у державницькій сфері Галицько-Волинського князівства послуговувалися давньоруською писемною мовою. У XIV столітті вона функціонувала в законодавстві, судочинстві, великокнязівській канцелярії, державному листуванні.

У тогочасній Галичині та на Західній Волині, що були складовими Польщі, українська мова набула статусу, наближеного до державного. Зокрема, її використовували у справочинстві [3, с. 50].

Після Люблінської унії 1569 року українська шляхта продовжувала популяризувати рідну мову, намагаючись оформлювати юридичну документацію «руською» мовою. Водночас в офіційно-діловій сфері дедалі активніше стали використовувати польську та латинську мови. Сейм Речі Посполитої 1669 року прийняв ухвалу, згідно з якою діловодство мали вести лише польською або латинською мовами. Унаслідок полонізації в адміністративних установах упродовж тривалого часу староукраїнську мову не вживали. Не мала вона статусу державної і на тих українських землях, які перебували під владою Австро-Угорщини. У дипломатичних відносинах із польськими королями українською мовою в XIV столітті інколи користувалися татарські хани.

Протягом XIV–XVII століть українська писемно-літературна мова була мовою державного діловодства в Молдавському князівстві. Проте вже у XVIII столітті її було майже цілком витіснено з офіційного вжитку.

У державних установах Лівобережної України українською мовою послуговувалися до початку 80-х років XVIII століття, коли російський царат остаточно ліквідував досить обмежену на той час автономію нашої держави. У Східній Україні, що перебувала в складі Московської держави, упровадили «гражданський» шрифт і алфавіт. Західні ж землі, які були під владою Польщі, користувалися традиційною кирилицею.

На межі XIX–XX століть в офіційному та шкільному вжитку українську мову майже остаточно витіснила російська. Згодом Т. Шевченко, Є. Гребінка, Г. Квітка-Основ'яненко та інші митці почали застосовувати російську абетку для написання українських слів (*близький, більш*). Реформував цей правопис П. Куліш (його іменували кулішівкою) [3, с. 51]. Згідно із цим правописом, послідовно вживали літеру *і* на позначення звука *і* з давнього *ѣ* (*літо, сіно, осінь*), на місці давніх *о, е* в новозакритих складах (*стілть, жінка, пічть*) і на місці йотованого *і* (*Вкраїна, моїх, тихой*). З абетки усунули літеру *ы*. Замість неї на позначення звука *и* писали літеру *и* (*синь, лисиця*), у ролі апострофа та після приголосних вживали *ъ* (*пъять, розвъязав, вітеръ, сміхъ*). Звук *е* передавали літерою *е* (*друже, сестра*). Натомість *є* вживали лише після м'яких приголосних в іменниках середнього роду (весіллє, третє, щастє). Після голосних писали літеру *е* без позначення на письмі йотації звука *е* (думаешъ), хоч літера *є* в попередніх правописах уже була. Також відновили літеру *ѣ* для сполучень *ѣо, ѣо* (*ѣму, слѣзою, тѣхнує, народнѣго*), відомих у давнішій орфографічній практиці. У правописі приголосних П. Куліш намагався послідовно запровадити фонетичний принцип, частково наслідуючи О. Павловського, П. Гулака-Артемовського та ін.

Проривний *г* передавали латинською літерою *g* (*дзига, дуля*), дієслівне сполучення *-ться* – через *-тьця* і *-тця* (*вертаютьця, всміхнетьця*), а *-шся* – через *-шся* і *-сся* (*одібъешся, вітаєсся*). Паралельно вживали префікси *рос-* і *роз-* (*роскажуть, розчервонітися*). Кулішівкою користувалися до заборони українського друку Ємським указом 1876 року. У дещо зміненому вигляді зазначений правопис (грінчевичівка)

функціонував після зняття цієї заборони (1905–1914), зокрема в «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка [3, с. 52].

Галицькі елементи наявні й у сучасній літературній мові: в абстрактній лексиці (*засада, властивість, розумілість, необізнаний, вплив, відчувати*); у побутовому спілкуванні (*парасоля, кава, цукерка, тістечко, серветка*); в адміністративно-канцелярській сфері (*звіт, уряд*); у прийменникових конструкціях (*о першій годині, за десять хвилин друга, за наказом, по обіді*).

Лише після революції 1907 року в Російській імперії було знято обмеження на українське друковане слово, хоча в державному шкільництві застосування української мови не було відновлено.

Проголошена 1917 року політика розвитку національних мов і культур не була послідовною. У перші роки вона нібито й сприяла активізації суспільних функцій національних мов, поширенню народної освіти рідною мовою національних культур. Наприкінці 1919 року законом Директорії Української Народної Республіки українську мову проголошено державною, що сприяло реалізації прав національних меншин. Аналогічний закон 1919 року ухвалила Західноукраїнська Народна Республіка. Державність української мови було закріплено і в Карпатській Україні в Конституції 1939 року. Водночас 1929 року було опубліковано український правопис, який поєднував східно-й західноукраїнські традиції (до 1933 року його максимально було наближено до східноукраїнського варіанта, зокрема вилучено літеру *ґ*).

Розвиток української літературної мови суттєво сповільнився на межі 1930–40-х років. Ліквідація української державності також призвела до обмеження офіційної функції української мови. Утвердження в державному житті культу особи Сталіна та провадження політики русифікації ґрунтувалися на хибній теорії злиття всіх націй і народностей Радянського Союзу в єдину спільноту [4, с. 56].

У період перебудови радянського суспільства дедалі наполегливіше порушували питання про статус української державної мови. 1989 року було прийнято Закон УРСР «Про мови в УРСР», у якому зазначено: «Українська мова є одним із вирішальних чинників національної самобутності українського народу. УРСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил

українського народу, гарантування його суверенної національно-державної самобутності».

Новий український правопис було видано 1990 року, до якого внесено зміни, пов'язані, зокрема, з уживанням великої літери, написанням складних слів, відмінкових закінчень іменників у родовому відмінку, а також поновлено літеру *г* [4, с. 57].

Прагнення українців розбудовувати власну державність завжди було пов'язане з боротьбою за права рідної мови (рідною вважають мову своєї нації, предків, яка пов'язує людину з її народом, попередніми поколіннями). Світовий досвід засвідчує, що підґрунтям духовного єднання людей у певну спільноту є, передусім, мова.

До найважливіших функцій мови належать такі: інтегративна (єднає людей, формує в них відчуття групової приналежності, а отже, сприяє становленню суспільства), організаційна (є засобом планування, мобілізації зусиль), регулювальна (забезпечує здатність підтримувати й відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків, за допомогою яких поширюється накопичений суспільством інтелектуальний і моральний досвід).

Ці функції мова найуспішніше виконує лише тоді, коли відповідає менталітету носіїв.

Українській літературній мові як формі загальнонародної національної мови притаманні сталі норми, тобто сукупність загальноприйнятих правил реалізації мовної системи, закріплених у процесі суспільної комунікації [5, с. 45].

Виокремлюють такі мовні норми: орфоепічні (регулюють правильну вимову звуків, наголошення слів), лексичні (встановлюють правила слововживання), синтаксичні (передбачають усталену побудову словосполучень, речень), стилістичні (визначають уживання мовних засобів відповідно до стилю мовлення), орфографічні (охоплюють правила написання слів та їхніх частин), пунктуаційні (регулюють використання розділових знаків) [5, с. 45].

У процесі розвитку літературної мови кількість і якість мовних варіантів, які підлягають нормуванню, змінюються. Мовні норми систематизовано та зафіксовано в правописі, словниках, довідниках, підручниках і посібниках з української мови.

Культура письмового й усного мовлення полягає в досконалому володінні мовними нормами, обов'язковому їх дотриманні. Використовуючи мову в повсякденному житті, люди

залежно від потреб послуговуються різними мовними засобами. Залежно від змісту й мети висловлювання, а також індивідуальної манери та вподобань, процес мовлення передбачає певний добір і комбінування найдоцільніших для конкретної мовної ситуації варіантів слів, форм, словосполучень, конструкцій речень. Саме тому тексти (художній твір, наукова стаття, протокол, газетний репортаж), написані однією мовою, різняться набором мовних засобів й особливостями мовного оформлення. Таке розрізнення називається стилістичною диференціацією мови [6, с. 49].

Стиль – функціональна підсистема літературної мови, яку використовують у певній сфері суспільної діяльності мовців. З огляду на це, вона має певні особливості добору й використання мовних засобів (лексичних, фразеологічних, граматичних, фонетичних). Кожен зі стилів має відповідну сферу вживання (коло мовців), призначення, систему мовних засобів, стилістичні норми, підстили, жанри реалізації. В українській літературній мові традиційно виокремлюють п'ять функціональних стилів: науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, художній, розмовний. Вони реалізуються в певних жанрах, тобто різновидах текстів, що різняться метою мовлення, сферою спілкування й іншими ознаками [6, с. 50].

Проте функціональні стилі існують не відокремлено. У будь-якому з них переважають загальномовні, міжстильові засоби, хоча кожен вирізняється специфічними елементами.

В офіційно-діловому стилі тексти мають бути точними, йому притаманні використання усталених мовних зворотів, стандартних шаблонів на початку та в кінці документів. У ньому закріпилося чимало специфічних термінів, традиційних форм. Цей стиль цілком позбавлений емоційності й образності.

Стиль законодавчих актів значно різниться з канцелярським. У канцелярсько-діловій мові виразно простежується безпосередній зв'язок мови з виробничою діяльністю.

Використання термінів та усталених мовних зворотів, поділ на структурні частини притаманні також науковому стилю мовлення. Проте, на відміну від ділового, наукова мова послуговується як простими, так і складними реченнями, має певний елемент образності (в науково-популярному та науково-навчальному підстилях).

Саме ці два стилі – науковий та офіційно-діловий – і визначають особливості професійного мовлення та спілкування. Залежно від контексту вони можуть містити засоби інших стилів [6, с. 52].

Мова як інструмент здобуття знань, який допомагає людині жити, має важливе значення, оскільки нею послуговуються не лише у сфері духовної культури, а й у виробництві, соціальних відносинах, що дає змогу усвідомлювати її як елемент соціальної сфери.

До розгляду питання функціонування мови нині застосовують оновлений підхід. Так, основними критеріями професійності є фахові знання, зокрема достатній рівень володіння професійною термінологією.

Науково-технічний прогрес, зокрема комп'ютеризація всіх галузей науки й техніки, реформування соціально-економічної та політичної систем в Україні насичують мову сучасними поняттями, термінами, зумовлюють динаміку творення питомо українських слів і запозичення іншомовних, здебільшого англійських. Зростання рівня фахових знань представників різних професій стимулює посилення вимог до мови. У зв'язку з поширенням використання української мови на підприємствах та в установах помітно збагачується словник професійної термінології новою науково-технічною, соціально-політичною лексикою.

Володіння мовою своєї професії є одним з визначальних компонентів професійної підготовки, адже є запорукою підвищення ефективності праці, допомагає краще орієнтуватися на виробництві та в безпосередніх наукових і ділових контактах.

Розглянемо окремі лексичні та морфологічні особливості мови професійного спрямування. Одним із найголовніших лексичних масивів професійної мови є термінологія. Категорії «термін», «термінологія» походять від імені латинського бога меж і кордонів Термінаса. Термін – це слово чи словосполучення, яке вживають для точного позначення поняття в різноманітних галузях знань [6, с. 53].

Термінологія є надзвичайно динамічним пластом лексики (90 % нових слів становлять терміни). Згідно зі статистичними даними мовознавців, лише в галузі хімії використовують близько двох мільйонів термінів [7, с. 77].

Процес творення термінів відбувається завдяки засобам власної мови, запозичення або конструювання з українських й

іншомовних складників. Так, наприклад, від загальноновживаних слів *стіл, шафа, ваги* шляхом додавання прикметників із термінологічним значенням утворюються нові поняття *лабораторний стіл, сушильна шафа, аналітичні ваги*. Термінам притаманні такі ознаки: системність (кожен термін належить до певної терміносистема, якщо належить до кількох терміносистем, то в кожній з них має інше значення); наявність дефініції (термін не тлумачать, а визначають); відсутність експресивного забарвлення, суб'єктивно-офіційних відтінків значення; стилістична нейтральність [8, с. 55].

Отже, мова права є професійною мовою, бездоганне володіння якою має забезпечити її безпомилкове вживання у правовій реальності. Це одна з професійних мов, що виникли на підґрунті літературної національної мови (поряд з мовами медицини, техніки, мистецтва тощо). Вона містить низку порівняно самостійних видів: мову законодавства та підзаконних правових актів, мову правозастосовної практики, мову юридичної науки і юридичної освіти, мову юридичної журналістики тощо. Предметна специфіка галузей права визначає додаткові особливості кожної із цих підмов, які, відповідно, також поділяють на декілька видів – мови цивільного, кримінального, міжнародного права тощо, мови відповідних видів судочинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойко В. М. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір : навч. посіб. / В. М. Бойко, Л. Б. Давиденко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 119 с.
2. Конституція України. Офіційний текст. Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина : навч. посіб. / уклад. М. І. Хавронюк. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Київ : А.С.К., 2003. – 384 с.
3. Джочка І. Ф. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Схеми та зразки аналізу : посібник / І. Ф. Джочка. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. – 195 с.
4. Дорошенко С. І. Українська мова професійного спілкування : навч. посіб. / С. І. Дорошенко, А. С. Захарчук, Г. Т. Басенко, Н. О. Лашенко. – Суми : Довкілля, 2007. – 281 с.

5. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова : навч. посіб. / [С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ та ін.]. – Київ : Літера, 2011. – 560 с.

6. Лісовий М. І. Культура професійного мовлення : навч. посіб. / М. І. Лісовий. – Вінниця : Нова кн., 2010. – 175 с.

7. Плотницька І. М. Ділова українська мова в державному управлінні : навч. посіб. / І. М. Плотницька. – 3-тє вид., стер. – Київ : НАДУ, 2011. – 167 с.

8. Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова : навч. посіб. / С. В. Шевчук, О. О. Кабиш, І. В. Клименко. – Київ : Алерта, 2011. – 543 с.

REFERENCES

1. Boiko, V.M., & Davydenko, L.B. (2010). *Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfemika. Slovtovir* [Modern Ukrainian literary language. Morphemic. Word formation]. Nizhyn: NDU im. M. Hoholia [in Ukrainian].

2. Khavroniuk, M.I. (2003). *Konstytutsiia Ukrainy. Ofitsijnyj tekst. Komentar zakonodavstva Ukrainy pro prava ta svobody liudyny i hromadianyna* [The Constitution of Ukraine. The official text. Commentary on the legislation of Ukraine on the rights and freedoms of man and citizen] (2nd ed., rev.). Kyiv: A.S.K. [in Ukrainian].

3. Dzhochka, I.F. (2011). *Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfolohiia. Skhemy ta zrazky analizu* [The modern Ukrainian literary language. Morphology. Schemes and samples of analysis]. Ivano-Frankivsk: Misto NV [in Ukrainian].

4. Doroshenko, S.I., Zakharchuk, A.S., Basenko, H.T., & Lashchenko, N.O. (2007). *Ukrainska mova profesiinoho spilkuvannia* [Ukrainian language of professional communication]. Sumy: Dovkillia [in Ukrainian].

5. Karaman, S.O., Karaman, O.V., & Plusch, M.Ya. (et al.). (2011). *Suchasna ukrainska literaturna mova* [Modern Ukrainian Literary Language]. Kyiv: Litera [in Ukrainian].

6. Lisovyi, M.I. (2010). *Kultura profesiinoho movlennia* [Culture of professional speech]. Vinnytsia: Nova kn. [in Ukrainian].

7. Plotnytska, I.M. (2011). *Dilova ukrainska mova v derzhavnomu upravlinni* [Business Ukrainian in public administration] (3th). Kyiv: NADU [in Ukrainian].

8. Shevchuk, S.V., Kabysh, O.O., & Klymenko, I.V. (2011). *Suchasna ukrainska literaturna mova* [Modern Ukrainian Literary Language]. Kyiv: Alerta [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 05.01.2017